

СЛОВНИК

Авторитаризм – політичний режим на засадах, протилежних демократії. Часто поєднується з диктатурою особистості, котра опинилась на вершині владної піраміди (фашисти обґрунтовували її «фюрер-принципом», тобто «принципом вождизму»; «вождями» називали себе і керівники СРСР – до часу відмови від «культу особи» Сталіна). За допомогою засобів масової інформації та іншими шляхами у суспільстві створюється ілюзія їхньої загальнонародної підтримки, тим самим забезпечуючи легітимність режиму.

Антисемітизм – одна з форм національної ворожнечі (ксенофобії), об'єктом якої є євреї. Корені антисемітизму сягають часів етногенезу євреїв і формування юдаїзму як національної релігії, принципово відмінної від релігій племен і народів, серед яких жили євреї (монотеїзм, специфічні закони «чистоти» – кашруту). На межі ХІХ–ХХ ст. А. перетворився на достатньо впливову політичну ідеологію, включаючи «расову гігієну». З 1933 р. А. у Німеччині став офіційною ідеологією, що призвела до Голокосту. Розрізняють А. державний та побутовий. Види антисемітизму: релігійно-світоглядний, економічний, політичний, расовий.

Асиміляція – 1) процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою вихідну культуру та етнічну ідентичність і засвоюють культуру та ідентичність іншої етнічної групи, з якими вони перебувають у безпосередньому контакті. 2) Нав'язування однією етнічною групою іншій групі своєї мови, звичаїв, культури, духовних цінностей.

Айнзацгрупи (нім. *Einsatzgruppen*) – мобільні поліцейські формування, призначені знищувати «ворогів Райху». За час своєї діяльності до літа 1942 р. А. знищили на території СРСР до 750 тис. чол., переважно євреїв, зокрема в Україні – близько 200 тис. євреїв. Були розформовані у 1943–1944 рр.

Геноцид (від грец. *genos* – рід, плем'я і лат. *caedo* – вбиваю) – знищення (повне або часткове) груп населення з расових, національних або релігійних мотивів; один з найтяжчих злочинів проти людства. Правове визначення поняття Г. вперше сформулював Р. Лемкін (у книзі «Європа під владою осі Берлін-Рим», 1944 р.). Вперше за злочин геноциду були засуджені Нюрнберзьким трибуналом нацистські кати.

Гестапо (GESTAPO) – державна таємна поліція Третього Райху, заснована за ініціативи Герінга у квітні 1933 р. для боротьби з противниками нацистського режиму. З 1936 р. керівництво Г. здійснював Гімmlер, 1939–1945 рр. – Мюллер. Головою відділу, що займався «остаточним розв'язанням єврейського питання», був Ейхман, а його безпосереднім начальником Мюллер. Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі Г. визнано злочинною організацією.

Гетто – ізольована частина середньовічного західноєвропейського міста, відведена для проживання євреїв. Термін Г. походить з Італії (1516 р.) від назви ливарного заводу у Венеції, поблизу якого був розташований єврейський квартал. У роки Другої світової війни термін застосовувався нацистами щодо обгороджених територій для ізоляції, примусового утримання євреїв та подальшого знищення. Перше Г. було створено у жовтні 1939 р у Польщі. Створення Г. на українських землях відбувалось у липні-серпні 1941 р. Серед різних форм спротиву в гетто крайньою було повстання, найвідоміше – повстання у Варшавському Г. (1943 р.), яке було придушене з нечуваною жорстокістю.

Голокост (Шоа, Катастрофа) – політика переслідувань і тотального знищення єврейського населення Європи нацистами і їхніми поплічниками в 1933–1945 рр. Термін Голокост (англ. Holocaust, від грец. holokaustos – всеспалення, жертвопринесення за допомогою вогню) вперше був використаний у 1960-х рр. у публіцистиці майбутнім лауреатом Нобелівської премії миру письменником Елі Візелем як символ газових камер і крематоріїв у таборах смерті. Після всесвітньої прем'єри в 1978 р. однойменного американського багатосерійного телевізійного фільму термін «Голокост» широко використовується у назвах музеїв, меморіалів й освітніх центрів. В Ізраїлі застосовується термін Шоа (Shoah – катастрофа).

Дегуманізація – втрата гуманістичних начал, загальнолюдських духовних і моральних цінностей у житті людей, відмова від світогляду, заснованого на справедливості та повазі до особистості, до індивідуальних особливостей людини. У пропаганді цей метод полягав у позбавленні об'єкта пропаганди людських рис і властивостей, духовних, морально-етичних характеристик, зрівняння з представниками тваринного світу.

Депортація – примусове, насильницьке переселення людей і груп за межі місць їхнього постійного проживання, один з елементів політики переслідування євреїв нацистами.

Дилема – умовивід, що містить два положення, які виключають одне одного, не припускаючи можливості третього. *Моральна дилема* – ситуація, при якій неможливо прийняти рішення на користь однієї людини (однієї сторони), так, щоб при цьому не завдати шкоди іншій людині (іншій стороні).

Дискримінація – цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав громадян за тими чи іншими довільно встановленими ознаками раси, національності, статі, за релігійними, політичними переконаннями тощо; зумисне створення нерівноправних умов для держави чи групи держав.

Душогубка – неофіційна назва спеціально пристосованого автомобіля-фургона для знищення людей у герметично зачиненому кузові шляхом отруєння (удушення) чадним газом, який утворюється в результаті роботи двигуна. Використовувалася айнцацгрупами з початку 1942 р. переважно для знищення жінок і дітей.

Евтаназія – свідоме прискорення смерті безнадійно хворої людини з метою припинення її страждань та за її волею. У нацистській практиці цей термін набув іншого значення після секретного наказу Гітлера про Е. як фізичне знищення «неповноцінних», людей, які страждають спадковими хворобами, або тих, чиє «життя не має цінності» (1939 р.). Близько 5 тисяч розумово «неповноцінних» дітей були зібрані в кілька дитячих лікарень і вбиті голодом чи смертельними ін'єкціями. Починаючи з 1940 р., лікарі у Німеччині та Австрії відбирали пацієнтів, яких звозили в шість центрів, де вбивали за допомогою газу. Незабаром про Е. стало відомо німецькому суспільству, програма викликала широкий протест, особливо в середовищі німецького духовництва, тому Гітлер наприкінці серпня 1941 р. наказав її припинити. У серпні 1942 р. убивства були відновлені і тривали до кінця війни. Усього в рамках Е. було убито близько 200 тисяч чоловік.

Евфемізм – слова чи вирази, що замінюють явно грубі, непристойні, з негативним емоційним забарвленням слова на зовні нейтральні. Нацисти активно застосовували різноманітні Е., які приховували сутність їхніх дій. У їхній «новомові» були відсутні слова *вбивство, страта, масове винищення* тощо. Відмінне від загально

використовуваного значення мали терміни «евтаназія», «селекція», «дезинфекція», «акція» тощо. Зокрема, нацистський план винищення євреїв Європи позначався як «остаточне розв'язання єврейського питання».

Етнічна ідентичність та етнічна приналежність – результат свідомого та несвідомого ототожнення індивідом себе з представниками певного на відміну від інших етносів, а також особистісне переживання своєї Е.П. Ці поняття не еквівалентні. Е.П. – це категорія, приписувана суспільним середовищем. Е.І. – це результат самовизначення, що досягається людиною в процесі усвідомлення та пізнання навколишнього світу і орієнтації в ньому. Справжня Е.І. людини може не збігатися з офіційно приписуваною Е.П. Ідентичність не тотожна й етнічній самосвідомості, тому що вона не зводиться тільки до усвідомлення Е.П., а містить у собі частку несвідомого.

Жид (з польськ.) – давня назва для єврея в російській та українській мовах, яка спочатку не мала негативного, образливого відтінку. У зв'язку з тим, що в Росії поступово у XVIII ст., а в Україні з 1930-х рр. нормативним стає термін «єврей», слово «жид» перестає вважатися офіційним і набуває образливого значення.

Історична пам'ять – сукупність відомостей про історичне минуле особи або суспільства. Це сфокусована свідомість, яка відбиває особливу значущість та актуальність відомостей про минуле в тісному зв'язку з сьогоденням і майбутнім. Історична пам'ять становить одну з основ усвідомлення людиною свого «я» у сімейному родоводі і в історії свого народу, розуміння нашого «ми» у національній і культурній спільності країни, а також у межах загальнолюдської цивілізації.

Колабораціонізм – усвідомлене й добровільне співробітництво в період війни з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй батьківщині або союзних з нею країн. Виділяють К. економічний, політичний, військовий релігійний. Інколи розрізняють колабораціонізм і кооперування (вимушений колабораціонізм).

Концентраційний табір (концтабір) – місце для ізоляції і утримання переважно у нелюдських умовах «небажаних елементів», які оголошувалися ворогами режиму. В Німеччині К.т. існували з 1933 р. в різних варіантах: перевиховання, інтернування, трудові, каторжні, для військовополонених, заручників тощо. Наслідком поєднання системи таборів з політикою масового вбивства стала поява таборів смерті. За підрахунками істориків, усього на території Європи нацистами було створено 1634 К.т. зі своїми супутниками й 900 трудових таборів.

Націонал-соціалізм (скорочено – нацизм) – політичний рух з 1919 р., ідеологія гітлерівської Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСНРП) та державний режим Третього Райха. Нацизм має багато спільного з фашизмом і звичайно класифікується як один з його різновидів.

Національна трагедія – трагічна подія в історії народу, яка зачіпає національні почуття всієї спільноти.

Національна самосвідомість – рівень індивідуальної й суспільної свідомості, одна з форм вираження самобутності народу і його представників, яка обумовлена єдністю їхнього походження.

«Ост», генеральний план – нацистський план колонізації «життєвого простору» на Сході Європи (планувалось виселення 31 млн. осіб «неарійського» походження і заселення 10 млн. німецьких колоністів). Передбачалося втілення у життя після

завоювання СРСР. Після провалу «блискавичної війни» проти СРСР втілювалися лише окремі положення плану, особливо ті, що стосувалися економічного пограбування і масового знищення «неарійського» населення.

«Остаточне розв'язання» (нім. *Endlösung*) – «кодова назва», яку запровадили нацистські лідери у 1941 р. для позначення заходів, що мали завершитися повним фізичним винищенням єврейського народу. О.р. було кульмінацією багаторічної нацистської антиєврейської політики: від ранніх заяв Гітлера про необхідність вирішення «єврейського питання» у Європі, спроби нацистів у 1930-х змусити євреїв емігрувати з Німеччини та прийняття плану про їхню депортацію наприкінці 1930-х, до тотального знищення євреїв з 1941 р. У липні 1941 р. Герінгові були дані повноваження для підготовки плану «остаточного розв'язання». Перші спроби вбивства людей газом були проведені в Аушвіці у вересні 1941 р., в той же час на окупованій території України нацисти вдаються до масових розстрілів (найвідоміше таке місце Бабин Яр у Києві). У січні 1942 р. у Ванзеє була проведена нарада керівників нацистської партії і каральних органів, під час якої були скоординовані плани щодо знищення євреїв Європи, що реалізовувались до останніх місяців війни в 1945 р.

Погром – давнє російське слово для позначення групових нападів, насильства представників однієї нації щодо іншої, часто спровоковані або спрямовані владою. Перші єврейські погроми в Російській імперії відбулися у 1881 р. П. застосовували і нацисти, діючи безпосередньо або спонукаючи до цього частину місцевого населення. У роки Голокосту П. відбулися на території Польщі, Західної України, Західної Білорусі і Прибалтики.

Праведники Народів Світу (івр. – *хасидей уммот ха-'олам*) – звання, що надається парламентом Держави Ізраїль відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) людям різних національностей, віросповідання, які в роки Другої світової війни рятували євреїв від нацистів. Станом на 1 січня 2007 р. це звання присвоєно 2 185 громадянам України, загальна кількість Праведників у світі – 21 758.

Райхскомісаріат Україна (РКУ) – адміністративно-територіальна одиниця, створена на частині окупованих українських земель. Перебувала під управлінням цивільної адміністрації – Міністерства окупованих східних територій. Центром РКУ було Рівне. Очолював – Еріх Кох. РКУ поділявся на шість генеральних округів, очолюваних генеральними комісарами. Найнижчою адміністративною одиницею був район (*Gebiet*), керований гебітскомісаром.

Расова теорія – доктрина про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, квазінаукова «основа» ідеології та практики расизму. Виникла у ХІХ ст. Сучасна біологія саме поняття «раси» вважає невизначеним. Усередині рас генетичні і фенотипні розходження часто більші, ніж між ними, і багато розходжень, що вважались расовими, не є біологічними за генезою.

Сумління – категорія етики, що характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, жадати від себе їхнього виконання й провадити самооцінку власних учинків. Це суб'єктивне усвідомлення особистістю свого боргу й відповідальності перед суспільством у формі самозвіту.

СС (*SS*, скорочення від *SchutzStaffeln* – нім.) – охоронні загони. Елітні озброєні підрозділи НСНРП, які відзначались особливою відданістю нацистській ідеології, дисципліною і «расовою» чистотою. Створені 1925 р. для охорони фюрера і нацистських зібрань. У 1929 р. СС очолив Гімлер і ця організація поступово перетворилася на одну з найвпливовіших партійно-державних структур III Райху. Війська СС (*Waffen SS*) на 1944 р. нараховували 1 млн. чол. СС відповідали за знищення зовнішніх і внутрішніх «ворогів нації» і практично контролювали німецьку поліцію. СС відіграли вирішальну роль у масовому знищенні євреїв.

Третій Райх (нім. *Drittes Reich* – «Третя імперія») – неофіційна скорочена назва Німеччини з 24 березня 1933 по травень 1945 року. Третій Райх прийшов на зміну Веймарській республіці після приходу до влади націонал-соціалістичної партії під керівництвом Гітлера. Термін «III Райх» був запозичений із середньовічних містичних вчень про «три царства» і широко використовувався в німецькій націоналістичній літературі. Першою імперією проголошувалася середньовічна Священна Римська імперія німецької нації (962 по 1806 р.), друга – Гогенцоллернів (1871–1918 р.), третьою – Тисячолітнім Райхом – повинна була стати нацистська держава. У НСНРП уживали термін «Третій та Тисячолітній Райх», щоб підкреслити спадкоємність своєї держави великим імперіям минулого й амбіції щодо майбутнього.

Фашизм (італ. *fascismo* від *fascio* – пучок, зв'язування, об'єднання) – форма політичної диктатури, що характеризується насильством над масами через всеосяжну тоталітарну державно-політичну машину. Виник з етатизму – політичного вчення, яке стверджує абсолютний пріоритет інтересів держави й нації над інтересами особистості. Як форма правління запроваджений Муссоліні в Італії в 1922 р. У Норвегії, Італії, Угорщині, Словаччині, Хорватії й Румунії фашисти були при владі до поразки у II Світовій війні.

Шовінізм – політична та ідеологічна система поглядів, агресивна форма націоналізму. Проповідує національну винятковість, протиставляє інтереси однієї нації іншій, розпалює національну ворожнечу і ненависть. Термін Ш. походить від імені Нікола Шовена, героя комедії братів І. та Т. Коньяр «Трикольорова кокарда» (1831 р.), який вбачав велич Франції у поверненні часів Наполеона I.